

Vladár Zsuzsa¹

SZEMELVÉNYEK A MONDATELEMZÉS TÖRTÉNETÉBŐL

Abstract

The history of grammars before the 20 century can be characterized by a dichotomy of how sentences were approached. Theoretically a sentence was divided into two main components (the verb and the noun, later the subject and the predicate), but in educational practice the verb had been the only base for actual teaching and analysis. In this paper I will focus on this duality through various examples.

Keywords: *unipolar and bipolar sentence structure theory, history of European linguistics, sentence structure and language teaching*

Kulcsszavak: *igeközpontú és kétpólusú mondatfelfogás, antik grammatikák, racionalista grammatikák, nyelvtanítás-történet*

1. Bevezetés

Ebben a dolgozatban a mondat elméleti megítélésének és iskolai megközelítésének kettősségére hozok példákat az európai grammatikatörténetben. A 20. század előtti grammatika történetét ugyanis végigkíséri a mondatok megközelítésének kettőssége: elméleti szinten két fő részét határozták meg (ige és névszó, később alany és állítmány), míg az iskolai gyakorlat mindig egy szófajból, az igéből indult ki az elemzésben és a tanításban.

Az elméleti meghatározást minden korban erősen befolyásolta a logikai-filozófiai kiindulás, és a nyelvi és a logikai kategóriák szét nem választásából eredő nehézségek jellemezték. A mondat fogalmának megalkotásában a grammatikusok a filozófusokat követték, így a logikai ítélet alany-állítmányi szerkezetének mintájára a teljes mondatnak két lényegi részét határozták meg, az igét és az alanyesetű névszót. Ez a felfogás, amelynek azt tekintette teljes mondatnak, amelyikben e két elem szerepelt, századokon át tovább öröklődött. A francia racionalisták és őket követve a német grammatikusok aztán a 17-18. századtól behozták a mondatelemzésbe az alany-állítmányi viszonyt, a mondatot nyelvi szerkezet helyett ismét logikai állításként kezelték, így az ige és az alanyesetű főnév helyett alanyról és állítmányról mint két fő részről kezdtek beszélni.

¹ Vladár Zsuzsa PhD, ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék; vladar.zsuzsa@btk.elte.hu

A gyakorlati feladatok (szövegelemzés, idegennyelv-oktatás, anyanyelvoktatás) azonban más típusú megközelítést kívánt, és ekkor egyetlen szófaj, az ige vált kulcsfontosságúvá. Az elméleti eredményekből a gyakorlatban praktikus fogódzók lettek, mint az esetvonzatok tanában, vagy a szórendre vonatkozó ún. természetes szórend (*ordo naturalis*). Emellett szívesen használtak más területekről származó technikákat is, mint a retorikai kérdéseket. Kiragadott példáim a kezdetektől a 19. század második feléig terjedő időszakból származnak, és természetesen csak illusztráló jellegűek.

2.1. A klasszikus antik grammatikaelmélet

2.1.1. A görög filozófia

Az európai nyelvészetben a mondatok szerkezetét először a szofista filozófusok vizsgálták az i.e. 5. században. Ezek a mondatok azonban nem a tényleges beszélt nyelv mondatai voltak, hanem a filozófia speciális műnyelvéhez tartozó elemi logikai állítások, amelyek egy megjelölt dologhoz egy tulajdonságot társítottak, vagy valamilyen kategóriába sorolták, pl. *Az ember halandó*. Ezeket a kijelentéseket, amelyeket *logos*-nak neveztek, két részre osztották, azt a részt, amiről állítottak valamit, *onoma*-nak, míg azt, amit állítottak, *rhéma*-nak nevezték. Arisztotelész később rámutatott arra, hogy az ilyen típusú állításokban a két részt egy kötőelem, a *syndesmos* kapcsolja össze. (A görög és a latin nyelvben ugyanis a névszói állítmányok mellett kötelező a kopula, míg például a magyarban bizonyos esetekben elmaradhat.) Később ezt a fajta névszó+kopula szerkezetű állítmányt egyenértékűnek tekintették a ragozott igével kifejezett állítmánnyal, és azt is *rhéma*-nak nevezték.² Teljes állítás (*logos autotelés*) az volt, amelyikben *onoma* és *rhéma* is szerepelt.

A görög (és a latin) nyelv tipológiai sajátosságai miatt ez a fajta felosztás egybeesett (mai terminusokban) a) a topic–comment felosztással; b) a funkcionális alany – funkcionális állítmány felosztással; c) az igével kifejezett állítmány esetén a névszó–ige szófajjal is, amennyiben egy ragozott ige és egy alanyesetű főnév szerepelt benne; d) az aktív ragozású ige mellett legtöbbször az ige–agens felosztással is.

Ezek az egybeesések azonban csalókák. A párok nem feltétlenül fedik egymást: az ismert rész (ma: topic) és a nyelvtani alany csak a logikai állítás típusú mondatokban esik egybe. A beszélt nyelvi mondatokban sokszor nem nominativusban álló főnévről teszünk állítást, a nominativus nem mindig a cselekvőt jelöli stb.

A logikai állításokból kiinduló elemzés tehát két egyenrangú részt különböztetett meg, és ez a felfogás volt az általános. Azonban voltak olyan irányzatok is, amelyek az egyik vagy a másik részt fontosabbnak tekintették. Az egyik felfogás a logikai alanyt, illetve ebből kiindulva a(z) alanyesetű) névszót tartotta előbbre valónak – fontosságban is, és sorrendben is. Az i.e. 3-4. században a filozófusok úgy vélték, a kijelentésekben az a logikus és természetes sorrend (*ordo naturalis*), ha előbb áll, amiről állítunk,

2 A ragozott ige már másféle állítmányi viszonyt fejez ki, mint a tulajdonító jellegű névszói állítmány.

és utána az, amit állítunk róla. Később az ordo naturalist már kifejezetten a főnév és az ige szórendjeként értelmezték, azt emelve ki, hogy a természet szerint a főnév a létező/szubsztancia, az ige pedig ennek akcidienciája, ami a főnév minősége vagy módosulása, ezért a főnévnek kell előbb állnia.³

A sztoikus filozófiában éppen ellenkezőleg, az ige kijelentést szervező erejével foglalkoztak. A nyelv jelölő szerepét vizsgálva a kijelentésben megkülönböztették a jelölőt, azaz a hangalakot, ami jelölő, a referenciát, ami a valóságdarab és a jelöltet, ami a mondható gondolati tartalom (*lekton*). Ez utóbbi kétféle lehetett: teljes mondat (*logos autotelēs*), vagy hiányos mondat (*logos ellipē*). Ez utóbbiban csak állítmány volt, amit (eltérően Arisztotelész névszói állítmányától), számukra az ige (*rhēma*) fejezett ki. Az igéket aszerint osztályozták, hogy kíván-e onoma-t maga mellé, illetve hogy milyen a megkövetelt onoma esete (Taylor 1995: 85).

2.1.2. A klasszikus grammatikusok

A grammatika kialakulása során az eredetileg logikai alapon meghatározott részek nevei (*onoma*, *rhēma*) szófaji kategóriákat: névszót és igét kezdtek jelölni, amelyek meghatározása immár szemantikai és morfológiai kritériumok alapján történt. Ezt a váltást az tette lehetővé, hogy (mint láttuk) az elemi állítások egyik típusában a logikai állítmány ige szófajú volt.

A filozófusok a logikai állítást, a logoszt akkor tartották teljesnek (*logos autotelēs*), ha szerepelt benne onoma és rhēma is, amely náluk logikai alanyt és logikai állítmányt jelentett.

A logikai kijelentés szerkezetére kialakult felfogás a grammatikákban úgy élt tovább, hogy azt tekintették grammatikákban a teljes mondat (*logos autotelēs*) kritériumának, hogy szerepeljen benne egy (alanyesetű) főnév és egy ragozott ige, bármelyik elmaradása esetén a mondat hiányos.

Az első ránk maradt szintaxisban, Apollóniosz Düszkolosz munkájában azt olvassuk, hogy „A szórend a teljes mondatot tükrözi, teljes joggal helyezve a főnevet az első helyre, utána pedig az igét, mivel ezek hiányában nincs teljes mondat. Ezt könnyű igazolni egy olyan mondat szerkezettel, amely minden szófajt tartalmaz; akár a névszót, akár az igét hagyjuk el, a mondat értelme meghatározatlanná válik, de ha bármi mást hagyunk el, nem lesz hiányos a mondat” (Apollonios 1981: 23). Példája a *Ho autos anthrōpos olisthēsas sēmeron katēpesen* (*Ez az ember megbotolva ma elesett*) mondat, aminek az egyes szavai mind elhagyhatók az értelem csorbulása nélkül, kivéve az igét és a nominativusban álló főnevet. Az alanyesetű névszó kitételét tehát mindig kötelezőnek tartotta teljes mondatban.⁴ Emellett észrevette azt is, hogy bizonyos igéknek

³ Ez megfelelt a klasszikus görög és latin nyelv SOV szórendjének, amely így filozófiai alátámasztást is nyert.

⁴ A megállapítás természetesen nem igaz az ógörögben minden mondatra, csak a személyrag is meghatározhatja az alanyt, így az mellőzhető.

más vonzataik is vannak. Ezek egybefoglaló neve a *metabasis*, mivel a cselekvés átvődik egy másik személyre vagy dologra is a cselekvőn kívül, de ez nem azonos a mai tranzitivitással, mert nem különítette még el a tárgyesetet, a genitívust vagy a datívust követelő igéket. Ez az elemzés immár nem az állításra vonatkozott, hanem szószervezetekre. Szintaxisában már nem egy logikai kijelentés részekre osztásáról volt szó, hanem nyelvtani viszonyról, az igének és alanyának, illetve az igének és más bővítményeinek viszonyáról. Mivel az ógörög nyelv gazdag morfológiájú nyelv, kézenfekvő volt az egyes szerkezeteken belül az elemek összetartozásának kulcsát a morfológiai egyezésben látni.

A latin grammatikairódalomban Priscianus teljesen átvette Apollóniosz rendszerét, így a kétpólusú mondatról szóló tanítást is. Az *Institutiones*ben ő is megismétli, hogy a teljes mondat két nélkülözhetetlen része a *nomen* és a *verbum*. Priscianusnál is voltaképpen a szószervezetek felépüléséről van szó. A szavakból épülő szerkezetek összetartó ereje nála is az összetartozó szavak szófaji jellemzők, akcidensek (szám, személy, nem) szerinti egyezése. Az egyeztetés az ige és alanya közti szám és személy szerinti; a főnév és a melléknév nem-, szám- és esetbeli; a főnév és a referáló névmás szám és nem szerinti egyeztetését jelentette. Az ige körüli szerkezet kerete nála az ige mellett álló nominativus és accusativus esetű névszó.

2.2. A középkori szintaxis

2.2.1. *A modista grammatikák*

A középkori skolasztikus filozófia a Priscianus-féle grammatikát filozófiai alapra kívánta helyezni. Priscianust azzal vádolták, hogy csupán leír, és nem magyaráz, vagyis egyszerűen a (költői, írói) nyelvhasználat gyakorlatából indul, ahelyett, hogy a mögöttük rejlő szükségszerűségeket, általános filozófiai és logikai szabályokat mutatná meg. A logika a skolasztikusok értelmezésében az arisztotelészi logika visszaemelése volt, beillesztve a keresztény teológiába. A háromféle mód, a létezés, a megértés és a nyelvi jelölés alkotta elméletük pilléreit. A jelölésmód tovább tagolódott lényegi és másodlagos alosztályokra, az előbbi Priscianus szófaji kategóriáival, ez utóbbi pedig a szófaji jellemzőkkel (szám, személy, eset stb.) mutatott rokonságot. A másodlagos jellemzők kivételével a többi módot univerzálisnak tekintették, a nyelvek látszólagos különbségét szerintük csupán a szófaji jellemzők eltérései okozták, a nyelvek valójában univerzálisan egyformák, csak felszíni különbségeik vannak. A teljes értékű mondat két részből állt, a *suppositum*-ból és az *appositum*-ból, amely terminusok nyelvtani funkciókat, alanyt és állítmányt jelöltek, bár alapjuk természetesen a logikai alany és állítmány volt. A *suppositum* (funkcionális alany) szerepét az alanyesetű *nomen*, az *appositum*-ét (funkcionális állítmány) pedig a ragozott ige töltötte be.

A *nomen* a létező, az ige pedig a létezés módja volt, azaz a mondat *supposituma* és *apposituma*. A további elemek a két fő rész, a *suppositum* vagy az *appositum* alárendeltjeiként jelentek meg, például a melléknév a főnév alárendeltjeként, a határozószó

az ige alárendeltjeként. Ezek tehát már szó szerkezeti viszonyok, mégpedig függőségek, ahol a szerkezetbe illeszthető elemek közül egyik elem a másiktól függő (dependens), a másik pedig ezt a függőséget meghatározó, lezáró elem (determináns). Ezek a függőségek természetesen nem feleltethetők meg egy az egyben a mai alárendelési viszonyoknak, inkább csak azt jelzik, hogy a modisták felismerték a függőségi viszonyok létét és fontosságát az elemzésben, noha ez az elemzés továbbra is a szó szerkezetek szintjén maradt.

Priscianus csak az ige tranzitivitásáról beszélt: intranzitívnek számított az igéből és egy alanyesetű főnévből álló szerkezet, tranzitívnek az igéből és függő esetű főnévből álló szerkezet, ahol a cselekvés áttevődött másik főnévre is. A modisták ezt a tranzitivitást kiterjesztették a névszói szerkezetekre, és az intranzitivitást összekapcsolták az egyeztetéssel. Az intranzitívnek mondott szerkezetekben a két névszói tag jelölete azonos volt (pl. egy főnév és a vele egyeztetett melléknév), tranzitív szerkezetekben pedig nem (pl. a birtokos szerkezetben a birtokos és a birtok). Intranzitív szerkezetekben a tagok megegyeztek nemben, számban és esetben illetve az ige és alanya számban és nemben, ezért az ilyen viszonyok másik elnevezése: *convenientia* vagy *concordia*. Ide tartozott az igének és az alanyesetű főnévnek a viszonya, a jelzős és értelmezős szerkezeteken belüli viszony, továbbá a vonatkozó névmás egyeztetése előzményével, a kérdőszó és a felelet egyeztetése.

2.2.2. A középkori és újkori praktikus grammatikák

A filozófiai alapozású igényű modista grammatika mellett azonban folyamatosan jelen volt a grammatikának egy másik, alkalmazott formája is, amely a késő középkortól beépítette a modisták eredményeiből a számára használható elemeket, de egészen más szerkezeti kiindulással. A korábbi görög és latin grammatikák a nyelveket már ismerő diákok oktatásához íródtak. A középkori latint viszont már idegen nyelvként kellett tanítani, hiszen nem volt anyanyelve senkinek, s ez egy addig ismeretlen feladatot állított a tanárok elé.

A nyelvoktató grammatikák nemigen tudtak mit kezdeni a filozófiai eszmefuttatásokkal, így ezek nem kerültek át ezekbe a grammatikákba. A *suppositum-appositum* felosztás sem bizonyult használható kiindulásnak, a vonzatok tana azonban annál inkább, és ezért a szintaxist egyeztetés és vonzatrészekre osztották. Ez az elemzés ismét csak szó szerkezetek felépítését vizsgálta, tehát nem a teljes mondatot. *Concordia* vagy más néven *constructio intransitiva* címén a fentebb említett egyeztetéseket tárgyalták. A *regimen* vagy *constructio transitiva* az esetvonzatok tanát jelentette. Az ige mindkét rovatban szerepelhetett, mivel a nominativussal alkotott szerkezete egyeztetésnek számított, míg a függő esetekkel alkotott szerkezete regimennek. Az accusativust vonzó igék után jöttek az accusativust és genitivust vonzó igék, az accusativust és dativust, ablativust vonzó igék, a kettős accusativussal álló igék stb. és az igei szerkezetek leírása. Majd ugyanezt vették végig a melléknevekkel. A prepozíciókat is a vonzott esetek szerint osztották fel.

Noha szó szerkezetek szintjén maradt a vizsgálat, az ige körüli szerkezetből indulva mind a kész mondat felépítését meg lehetett fejteni, mind pedig fel lehetett építeni a mondatot. A gyakorlat olyan egyértelműen igazolta ezt az eljárást, hogy a klasszikus nyelvek tanítása a *rectio-tan* megszületésétől kezdve sokáig (és a latintanításban a mai napig) ezt a módszert használta és használja. Az első lépés az ige megtalálása és az ige vonzatainak megállapítása, a vonzott nomenek megtalálása esetformájuk alapján, majd az egyeztetés segítségével a melléknevek, névmások párosítása a nomenekhez stb.

Ugyanez az elv működött a mondatépítés oktatásában. Először megadták az igét a vonzatainak a megjelölésével. Ez tipikusan egy tranzitív ige volt, és ahol a szerkezet tagjainak sorrendje is meg volt szabva: a nominativusnak az ige előtt, az accusativusnak az ige után volt a helye. Ennek a szórendnek azért volt jelentősége, mert a latinban a nominativus és az accusativus formailag gyakran egybeesik, így a szórendnek értelmező szerepe volt.⁵ Ennek egy további változata volt, amikor a szórend után a szöveg értelmezéséhez a retorikai kérdéseket is felhasználták. A retorikai kérdések eredete a retorikában a dolgokból fakadó érvek voltak. Temnosi Hermagoras rétornál (i.e. 1. sz.) találjuk meg a cselekedetek 7 körülményének (cselekvő, cselekedet, hely, eszköz, ok, mód és idő) megjelölését, melyek Quintilianus *Institutiones*-ében (5, 10, 23) a dolgokból származó érvek, mint a dolgok körülményei (*accidentia rerum*). A 7 körülményt a középkori retorikaoktatásban a kommunikációs helyzetet jellemző kérdéseként használták a tanárok.

Ezeket a retorikai kérdéseket használták a grammatikaoktatásban is. Egy X. századi traktátusból ismerjük, hogy Sankt Gallenben hogyan folyt a mondatelemzés (Gro-tans 1997). A mondatban az *ordo naturalis* (SVO) szórend segítségével ismertették fel az alanyt, az igét és a tárgyat, majd a cselekvés körülményeire a retorikai kérdéseket felhasználva vezették rá a tanulókat. Matthaues Vindocinensis a XII. században a kérdéseket a könnyebb megjegyzés kedvéért versbe is foglalta: *quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando? (ki, mit, hol, mivel, miért, hogyan, mikor?)*.

A latin nyelv tanításában alkalmazott módszert vitték át aztán az élő nyelvek tanítására is. Példaként említhetjük egy 17. századi magyar jezsuita, Pereszlényi Pál latin nyelvű grammatikáját, amelyet szlovák és német anyanyelvű szeminaristák magyar nyelvoktatására használtak. A grammatikához csatolt *Praxis* (gyakorlás) c. rész hű tükre a korabeli tanítás mindennapjainak. A gyakorlat egy mondat megszerkesztését mutatja be, az ige körüli vonzatkeretből kiindulva, majd azt bővítve (1682/2006: 371). A példa tartalmaz az igehez tartozó intranszítív és tranzitív szerkezetet (a nominativusban, illetve az accusativusban álló főnévvel), a főnévhez tartozó intranszítív szerkezetet (melléknév és főnév egyeztetése) és a főnév tranzitív szerkezetét (birtokos szerkezetet) és egy adverbiumot az ige alá rendelve.

„Ha a mondottakat át akarod ültetni a gyakorlatba, és mondatot akarsz szerkeszteni, először is végy akármilyen igét a hozzá tartozó alanyesettel, mely előtte és a tárgy-

5 A középkori latinban már SVO alapszórend volt, ezért az *ordo naturalis*ról vallott felfogás magyarázata már az volt, hogy először áll a cselekvő, utána a cselekvés, utána annak a tárgya.

esettel, mely utána áll, mint: *Miles portat gladium* 'a katona kardot hord'... ha bővíteni akarod a mondatot, a *miles* főnévhez tehetsz egy melléknévet, mint: *Bonus miles portat gladium*. 'a jó katona kardot hord'. Ha a *miles* főnévhez egy másik dologra vonatkozó főnevet [birtokos szerkezet] akarsz hozzátenni: *Bonus miles Caesaris* 'a császár jó katonája'. ...Ha valamely elöljárós esetet akarsz hozzátenni: *Caesaris bonus miles portat in latere gladium* 'a császár jó katonája kardot hord az oldalán'. Más határozószóval kívánod bővíteni a mondatot, ...hasonlóan egyszerűen közbeszúrod a határozószót, mint: *Caesaris bonus miles semper portat in latere gladium*... 'a császár jó katonája mindig kardot hord az oldalán' ". És így tovább.

2.3. A 17. századi racionalista grammatika

A reneszánsz és az utána következő századok a grammatikára gyakorlati, ars jellegű mesterségként tekintették. A reneszánsz után ismét a klasszikus latin nyelvet oktatták, és az aktív nyelvhasználat lassú háttérbe szorulásával egyre inkább a szövegolvasás lett a cél. Emellett egyre inkább igény lett az iskolákban az élő idegen nyelv tanítására.

A grammatika elméletében ugyanakkor ismét egy logikai alapú fordulat következett be. A 17. és 18. századi filozófiában két irányzat állt egymással szemben: az empirizmus és a racionalizmus. Az empirizmus a tényekből indulva ki jutott el indukcióval az általánosításhoz és az elmélethez. Míg a karteziánus gondolkodók szerint az emberi tudatban velünk született eszmék és kategóriák vannak. A 17. századi Port Royal iskolákban megszülető racionalista nyelvtan logikai alapra helyezte a nyelvészeti elemzést, általános nyelvtant próbálva állítani a különböző konkrét nyelvek nyelvtana mögé.

Az elemzés hatóköre a szószerkezet helyett a mondat lett, és innen számítható a mai értelemben vett funkcionális elemzés kezdete. A mondatot logikai kijelentésként (propozícióként) fogták fel, és két részre osztották: egy alanyi és egy állítmányi részre. A szófajok egy részét a gondolkodás alanyának (*sujet*) tekintették, így a nomen, a névelőt, a participiumot, a prepozíciót és az adverbiumot. A szófajok másik részét pedig a gondolkodás módjának, formáinak (*attribut*): az igét, a kötőszót és az indulatszót. A szófajok egy részét funkcionális alapon egymáshoz kapcsolták: például az adverbiumot és a prepozíciós szerkezetet, sőt a prepozíciós szerkezetet az esetekkel is egyenértékűnek tartották. Az igét a participiummal tekintették összetartozónak, abból kiindulva, hogy mindkettő állítmány lehet. A Grammaire générale ezt írja: „Az ítélet, amit a dolgokról teszünk, például, hogy *La terre est ronde* 'A föld gömbölyű', szükségszerűen két terminust tartalmaz, az egyik neve alany (*sujet*), az, amiről állítunk, a *terre*, a másiké állítmány (*attribut*), amit állítunk, mint a *ronde*, és az *est* köti össze őket” (1803: 271). A ragozott ige egyenértékű a participium+létige kapcsolatával. (Ez, mint láttuk, egyenesen Arisztotelészől származó gondolat.) A *Pierre vit* (*Péter él*) kijelentés egyenértékű azzal, mintha azt mondanánk: *Pierre est vivant* (*Péter élő*). A racionalista elgondolás szerint ezért tulajdonképpen minden nyelvben elég lenne csak egy ige: egy olyan típusú, amelyik a melléknévet vagy participiumot alkalmassá teszi az állítmány szerepének betöltésére, vagyis a létige.

2.4. 18–19. századi grammatikák

2.4.1. A 18–19. századi német grammatikák

A francia mintát követve a német grammatikaírásban is az elemzés egysége a mondat lett, és megindult a funkcionális elemzés. A 18. század közepétől már szubjektumról és predikátumról írnak a német grammatikusok. Az egyeztetés és vonzat alapú szintaxist fokozatosan felváltotta a funkcionális alapú. A mondat alapvető szerkezetének az egyenrangú alanyt és állítmányt tartalmazó, formailag az egyeztetés által összekapcsolt predikatív viszonyt tekintették, a többi mondatrész pedig vagy az alany vagy az állítmány alá rendelve egymással alárendeltségi vagy mellérendeltségi viszonyban állt. A szófajok közül csak a fogalmi tartalmú szavaknak (az igének, a névszónak, az igeneveknek és a határozószavaknak) tulajdonítottak mondatrészi szerepet, a többit (kötőszavak, indulatszavak) nem elemezték (Adamikné 2016).

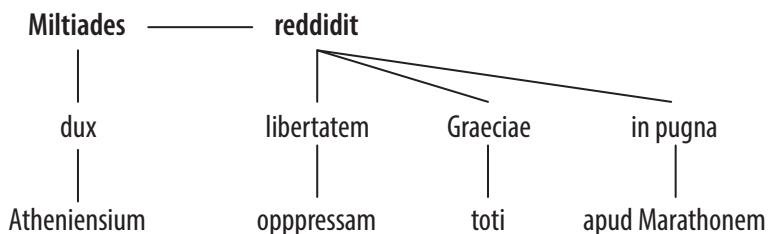
A funkcionális elemzés kibontakozása hosszabb folyamat volt, a főrészek (alany, állítmány mellett) fokozatosan különült el a többi mondatrész, amelyet pótlóknak (*Ergänzungen*) neveztek. Ahogy az alany és az állítmány is a logikából került át a grammatikába, ugyanígy az tárgy és a jelző is. A tárgy (*Objekt*) eredetileg azt a dolgot jelölte, amire a cselekvés irányul. A 18. század végén már *Objekt* névvel nevezik az összes olyan körülményt, amit egy ige vagy melléknév (azaz állítmány) a *mikor?*, *kit?*, *kinek?*, *mivel?* kérdésekre kiegészítőként (*Ergänzung*) maga mellé vesz. Ugyanígy a logikából ered az jelző (*Attribut*) is.

Karl Becker német természettudós és filológus a megtapasztalható nyelvtani szabályok mögöttes, általános elveit kutatta. A nyelvet szerves organizmusként tekintette, amely a lét és a működés kettősségén alapul és folytonos mozgásban van. Ez érvényesül az alany és az állítmány viszonyában, s ez ismétlődik meg az alárendelő szerkezetekben. A mondatban a „lét és működés” pár alapján három viszony van: a predikatív (alany és állítmány), az attributív (az alany szűkítése a jelző által) és az objektív (az állítmány szűkítése egy szó vagy szerkezet révén). A predikatív szerkezet teljes gondolatot fejez ki és teljes mondatot alkot, részei az állítmány, amely cselekvést kifejező ige, és az alany, ami főnév vagy névmás. Az alanyról mint létezőről a működést kifejező állítmány tesz állítást, módosítja azt. Az állítmány vagy ige vagy melléknév. Az attributív viszonyban szintén a létezést kifejező névszóhoz kapcsolódik a működést kifejező, azt módosító főnév vagy melléknév. Objektív viszonyt fejez ki bármi, ami a cselekvést módosítja, akár egy tárgyeset, akár dativus, határozószó vagy prepozíciós szerkezet (1830: 206). A tárgynak két fajtája van: *ergänzende* (ma: vonzat) és *bestimmende* (ma: szabad bővítmény), ami az ok-, idő-, hely- vagy módviszonyokat fejezi ki.

A későbbi grammatikákban az alany, az állítmány, a jelző és a kiegészítő mellett megjelent a határozó kategóriája is, és a kiegészítőknél a kötelező vonzatokat értették, míg a határozókon a szabad bővítményeket. Megjelent az a gondolat is, hogy az alárendelt mondatrészeknek további alárendeltjeik lehetnek. Ezeket a függőségi viszonyokat grafikusán is kezdték ábrázolni, számokkal, rajzokkal, függőségi diagrammal.

Ugyanakkor zavartalanul élt tovább a rákérdezés technikája is, immár mondatrész-

szekre feltett kérdések formájában. Szép példája ennek a kornak az a latin példamondat, aminek kétféle elemzését is megtaláljuk: *Miltiades dux Atheniensium toti Graeciae libertatem paene oppressam in pugna apud Marathonem reddidit.* (Miltiadész, az athéniak vezére a marathoni csatában egész Görögországnak visszaadta a már elveszett szabadságot.). A németeknél egy iskolai latin nyelvkönyvben (Billroth 1838: 329) e mondatnak a kétpólusú mondatfelfogást tükröző diagramját találjuk:

Egy olasz latinkönyvben ugyanezt a példamondatot ábra nélkül elemzik: alanyra, állítmányra és a különböző kérdésekre felelő bővítményekre (*complimenti*) tagolják (Bournouf 1858: 162). Utána ezt a megjegyzést teszik: „A fő kérdések, amelyeket egy mondatról fel lehet tenni, és a fő bővítményeket megtalálhatjuk, elméleti versbe vannak szedve: *quis?, quid?, ubi?, quibus auxiliis?, cur?, quomodo?, quando?*. Alany: *quis?*, közvetlen tárgy: *quid?*, közvetett tárgy: *cui?* körülményekre vonatkozó bővítmények: *ubi, quando, quomodo?* stb.”. Ez a gyakorlati kérdéssor egyrészt az egypólusú mondatselemlélet iskolai továbbélését mutatja, másrészt a korábban említett retorikai kérdések használatát az elemzésben. Feltehető, hogy a mai iskolai mondatelemzésekénél használt kérdések eredete is ide nyúlik vissza (Adamikné 2016).

2.4.2. A magyar iskolai grammatikák a 19. században

A 19. század első felében a magyar iskolákban a szószerkezetek szintjén maradó, egyeztetésre és vonzatra építő nyelvtanok voltak általánosak. A hagyományos, esetvonzatos rendszer még sokáig tovább élt, pl. egy 1855-ös oroszoknak írt magyar nyelvtanban (Szili 2010). A magyar iskolákban használt praktikus munkák is az igét középpontba állító gyakorlatról árulkodnak. Egy 1831-es, kisiskolásoknak írt grammatika, amely még nem használja az alany és az állítmány fogalmát, a „*Mi alapítja a' szók összeveigazítását?*” kérdésre azt feleli: „A mondásban előforduló szók összeveigazítását az ige alapítja s legfőképen vezérli. Az igével kell kérdeznünk: *Ki? mi? kié? mié? kinek? minnek? kit? mit? kitől? mitől? kire? mire?* sat. S így tetszik ki, micsoda ejtésbe s számba szükség tenni a nevet” (Szalay 1831: 132).

A század második felében már német hatásra a mondattani elvet használják: a tanítás inductív, az elemzés kiinduló egysége a mondat, és funkcionális elemzés van. A szintaxis már nem az egyeztetés és vonzat alapján épül fel, a szófajokat a funkciókból kiindulva

tanítják. Az iskolai, oktatási gyakorlat, noha a tankönyvekben megismételte az elméleti munkákból átvett az alany–állítmányi tagolást, az elemzésnél az igét állította a középpontba. Ha a mondatban volt ige, az első kérdés rá vonatkozott: mit állítunk?/mi történik? és a kérdésre az igei állítmány volt a felelet. Az igével lehetett aztán a többi mondatrészre kérdezni. A magyar iskolai gyakorlatban ezt a módszert Simonyi Zsigmond emelte hivatalos rangra (1876).

3. Összegzés

A fentiekben néhány kiragadott példával illusztráltuk azt, hogy az európai nyelvészetben a mondatra vonatkozó elméleti felfogás két részt tartott nélkülözhetetlenek a mondatban, míg ezzel szemben a gyakorlat az igét emelte ki.

Ez a kettősség uralta a grammatikákat a 19. század végéig. A 19. század végére már megjelentek azok a szerzők, akik az igeközpontú iskolai gyakorlat kipróbált igazsága mögé kívántak elméletet állítani, mint a németeknél Franz Kern, nálunk pedig Brassai Sámuel. De ez már a függőségi grammatika története.

Irodalom

- Adamikné Jászó Anna 2016. *A mondattani elv és a kisnyelvtanok*. Tinta, Budapest.
- Apollonius Dyscolus 1981. *Syntax*. Ed. Fred Householder. Benjamins, Amsterdam.
- Arnauld, Antoine – Lancelot, Claude 1803. *Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal*. Perlet, Paris.
- Becker, Franz 1830. *A grammar of the German language*. Murray, London.
- Billroth, Gustav – Ellendt, Friederich 1838. *Lateinische Schulgrammatik*. Leipzig.
- Burnouf 1857. *Grammatica latina secondo il metodo del Burnouf*. Stamperia Reale, Torino.
- Priscianus, Grammaticus Caesariensis 1961. *Institutiovm Grammaticorvm libri XVIII*. Teubner, Hildesheim.
- Grotans, Anna G. 1997. «Sih dir selbo lector» Cues for reading in Tenth- an Eleventh-century St. Gall. *Scriptorium* 2: 251–302.
- Pereszlényi Pál 1682/2006. *Grammatica Lingvae Ungaricae (1682)*. In C. Vladár Zsuzsa (ford.), Zsilinszky Éva (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Quintilianus *Institutiones*. <http://www.thelatinlibrary.com/quintilian.html>
- Simonyi Zsigmond 1876. Adalékok a magyar nyelvtanítás ujjá-alakításához I–VI. *Magyar Tanügy*.
- Szalay Imre 1831. *Magyar nyelvtudományi rövid oktatás kezdő tanulóknak számára*. Pest.
- Szili Katalin 2010. Az első orosz anyanyelvűeknek szóló magyar nyelvtan: Desko András, Vengerszkaja grammatika (Szentpétervár, 1855). *Magyar Nyelv* 207–212.
- Taylor, Daniel 1995. Classical Linguistics: An Overview. In: Koerner, E.F.K. – Asher, R.E.(eds.): *Concise History of the Language Sciences*. Cambridge, Pergamon. 83–90.